

Juhász Balázs

Olaszország és az 1918. novemberi hadifogoly-áradat okozta válsághelyzet

Habár az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús küzdelmeit vizsgálva az olasz front eredetileg egy másodlagos hadszíntérnek számított, 1918 elejére az egyedüli komoly aktivitást nyújtó helyszínné vált. Több százezres hadseregek csaptak össze kisebb-nagyobb csatákban, amelyek 1918 novemberére hozzájárultak a Monarchia katonai vereségéhez. Az „összeomlás” szimbolikus epizódjának számít 1918. november 3–4-e, amikor különböző okokból kifolyólag az antant kezére került több százezer hadifogoly. A Monarchia oldaláról jól ismerjük a történeteket, többek között a csapatok hazatérésével foglalkozik Révész Tamás 2019-es monográfiája.¹ Olasz oldalról viszont még vannak nyitott kérdések, jelen tanulmány ezek egyikére keresi a választ. Egészen pontosan arra, hogy miként sikerült az olasz hatóságoknak gondoskodni a hirtelen az ellenőrzésük alá került emberekről, és mennyiben volt sikeres ez a törődés az újdonsült hadifoglyok túlélése szempontjából. A forrásbázis viszont meglehetősen hiányos, hiszen az érdekelt hadifoglyok részéről alig maradt fenn levél vagy napló. A hatóságok vizsgálatai kapcsán keletkezett elemzések pedig jórészt elvesztek. Ennek fényében a mikrotörténeti elemzés lehetetlen, így jelen tanulmány kizárólag a tágabb folyamatok szintjén vizsgálja a válságkezelés folyamatát és technikáit.

A „fogadó közeg”

Az első világháborús olaszországi hadifogolytáborok rendszere hasonló volt, mint a többi európai országé, hiszen ugyanazokat a szabályokat követték. Az első nemzetközi kongresszus, amely az új hadijog kialakítását, pontosabban a humanitárius segélyezés szabályainak lefektetését célozta, 1863 októberében ült össze Genfben, és az 1864-es első genfi egyezmény aláírásához vezetett. A Nemzetközi Vöröskereszt megalapítása és a sebesültek ápolását célzó szabályok a hadifoglyok sorsát is befolyásolták.² Ezzel párhuzamosan elkezdődött egy új hadijog kidolgozása. 1863-ban

¹ RÉVÉSZ, 2019. 41–69.

² PASSERO, 2009. 1480–1481.

az Egyesült Államok bevezette a Francis Lieber nevét viselő ún. Lieber-kódexet, amely az Unió csapatai számára a hadifoglyok jogállását is szabályozta, legalábbis elméletben, mert a felek sorozatosan megszegték az előírást. Lieber elgondolásai Európába is eljutottak, és hatottak az 1874-ben Brüsszelben lefektetett elvekre. Itt független szakértők egy új hadijogi összefoglalón dolgoztak, és ennek a Brüsszel-projekt, illetve brüsszeli deklaráció nevet adták, amely az 1899-es első hágai egyezmény alapját képezte. A hadifoglyokkal foglalkozó szakaszt kissé módosította az 1907-es második hágai egyezmény, amely az első világháború alatt a mérvadó jogi szabályozásnak számított. Az alábbiak voltak a rendszer főbb jellegzetességei:

- a tiszteket és a legénységet különválasztották;
- a hadifoglyok zsoldot és ellátást kaptak, amelynek meg kellett felelnie az elfogó hadseregben alkalmazott normáknak, és mind az előbbieket, mind a szükséges öltözetet az elfogó hatalomnak kellett garantálni;
- a fegyelmezés és az egészségügyi ellátás esetében is az őrző hadsereg előírásai voltak az irányadók;
- a szállások kialakításánál is voltak minimális előírások, de ezek meglehetősen szubjektíveknek bizonyultak;
- garantálni kellett a hadifogly számára a kommunikációt az otthoniakkal;
- csak a legénységi állományt lehetett munkára fogni, amiért ugyanaz a fizetés járt, mint az azonos munkát végző helyi katonának vagy polgári lakosnak;
- a hadifogly személyes javait nem lehetett elkobozni, munkája gyümölcse felett rendelkezhetett, erről akár végrendelkezhetett is;
- a szökést csakis fegyelmi vétségként lehetett kezelni, a sikeresen megszökő, majd újra elfogott hadifoglyon nem lehetett számonkérni a korábbi szökést;
- a vallásgyakorlás szabadságát nem lehetett akadályozni;
- a halottak adatait közölni kellett az eredeti hadsereggel, javaikat vissza kellett szolgáltatni;
- a szabályok betartását és a helyi körülményeket ellenőrző semleges megfigyelők jogait, tevékenységét is védték a szabályok.³

A fenti pontoknak megfelelően Olaszországban is több ellenőrzésre került sor,⁴ amelyek megfelelőnek találták a hadifoglygondozó rendszert, és csak kisebb problémákat tettek szóvá, de ezeket a kritikákat általában figyelembe is vették.

³ NEFF, 2010. 58; BAJA–PILCH–LUKINICH–ZILAHY (SZERK.), 1930. I. kötet. 43–66.

⁴ D’Espine svájci professzor 1915. októberi látogatásáról a beszámolót lásd: D’ESPINE, 1915. A HL I. VH, 4360 és 4361. csomóban olvashatók a római spanyol és a berni osztrák–magyar katonai attasé jelentései. Annak, akit az olaszországi magyar hadifoglyok beszámolója érdekelnek, uo. a 4360., 4361., 4401., 4402., 4403., 4404., 4405. csomót érdemes megnéznie. Néhány beszámoló fellelhető továbbá a MNL OL K 73-as fondban is. Alfredo Nosedá svájci pap 1916-os beszámolója több helyen is fennmaradt. Pl.: ASDMAE Gabinetto Politico e Ordinario 1915–1918, 343. Sigmund de Courten svájci szerzetes 1917-es útjáról a beszámolót idézi: MONTICONE, 2013. 178–181. A megyéspüspökök és érsekek beszámolóit lásd az alábbi két levéltárban és fondban: ASV, Segr. Stato, Guerra; SSSRSAS, AA. EE. SS., Stati Ecclesiastici. A spanyol nagykövet vonatkozó jegyzékei pedig az ASDMAE, Gabinetto Politico e Ordinario 1915–1918. fond 215–383. csomóiban találhatóak.

Ezen igazodási szándék mögött viszont nem holmi humanitárius érzékenységet kell keresni; a Monarchia fennhatósága alá került olaszokkal szemben alkalmazott retorziók jelentették a legfontosabb motivációt.

Az olaszországi hadifogolytáborokat eleinte meglévő épületekben (kaszárnyákban, erődökben, kolostorokban, szemináriumokban és egyéb iskolákban, nem hasznosított ipari épületekben) alakították ki, majd 1916-tól egyre több barakkváros épült. Ezekben 1916. április 7-ével 388 tiszti és 6239 legénységi hely volt szabad,⁵ amihez 623 tiszti és 31,477 fő legénység társult.⁶ 1917. január 3-ával 80,916 hadifogoly mellett⁷ 218 tiszti és 11,753 legénységi hely állt szabadon.⁸ Ezek szerint csökkent a hadifoglyok számához viszonyítva a szabad helyek aránya, de az 1916. évközépi (májusi, júniusi és augusztusi) nagyobb mértékű hadifogoly-ejtések ellenére 1917 elején is maradt még szabad hely.⁹ A fenti adatsor a táborhálózat fejlesztésén túl arról is tanúskodik, hogy a kiépítés intenzitása változó ütemű lehetett, és alig tudott lépést tartani az egyre növekvő hadifogoly- és dezertóri létszámmal, miközben ez 1918 novemberéig egyáltalán nem nőtt drasztikusan. Egyáltalán nem véletlen, hogy a hadifoglyok munkába állítása során a további táborok kialakításában történő részvétel ötlete is felmerült, hiszen a háború előrehaladtával a munkaerőből is egyre kevesebb volt, a szükséges táborokat pedig valakinek fel kellett építeni. A fentiek ismeretében az sem meglepő, hogy a relatíve lassabb növekedési ciklussal dolgozó hadifogolyellátó rendszer nem tudott mit kezdeni az 1918. november elején ölébe hulló több százezres embertömeggel. Logisztikai csodaként lehet elkönyvelni, hogy az „összeomlás” után 1919 januárjáig bezárólag sikerült relatíve kevés áldozat mellett felszámolni az ideiglenes gyűjtőtáborok jelentős részét.¹⁰

A siker egyik indoka a tábormodell változásában keresendő, amelyre jórészt gazdasági indokok miatt került sor. A caporettói áttörést követően egyes helyeken teljes részlegeket kellett kiűriteni, hogy helyet biztosítsanak a menekülteknek: Avezzanóban ez 3000, Santa Maria Capua Veterében pedig 2000 fő befogadását, és az utóbbinál a kórház használatát jelentette, Padulában három barakkot lebontottak és máshol állítottak fel.¹¹ Monrealét pedig csak a menekülteknek tartották fent.¹² Ez a törés a régi és az új hadifoglyok esetében is érződött. A torinói, milánói, alessandriai, genovai és bolognai hadtest alárendeltségébe tartozó táborokból kirendelt munkásosztatok ugyanis túl szoros kapcsolatot áptak a helyi olasz lakossággal, és a caporettói győzelmet követően kifejtett propaganda miatt jelentős részüket délre költöztették. Az újakat pedig jellemzően Asinara szigetére, a lakosságtól elszigetelt helyre szállították.¹³ Az átszervezés következtében jelentős

⁵ Stefano Lombardi az illetékes parancsnokságoknak, Hadiövezet, 1916. április 11. AUSSME, F-11, 127, 6, 13600. S.M. sz.

⁶ A számok a hadifoglyokat és a dezertőröket is tartalmazzák. Lásd. 3. sz. melléklet.

⁷ A számok a hadifoglyokat és a dezertőröket is tartalmazzák. Lásd. 3. sz. melléklet.

⁸ Stefano Lombardi az illetékes parancsnokságoknak, Hadiövezet, 1917. január 8. AUSSME, F-11, 127, 6, 33360. S.M. sz.

⁹ A számadatokra vonatkozólag lásd a 3. és a 4. számú mellékletet.

¹⁰ RESIDORI, 2019. 185.

¹¹ AUSSME, F-11, 127, 6, 46277. sz. Spingardi, 1917. november 21.

¹² ASDMAE, GPO 1915–1918, 352, 26400. sz. Filipponi, 1918. szeptember 14.

¹³ AUSSME, F-11, 127, 6, 46277. sz. Spingardi, 1917. november 21.

munkaerőhiány keletkezett. A Főparancsnokság már 1917 tavaszán próbálkozott a hadifoglyok alkalmazásával a front mögötti munkák elvégzésére. Csakis szak tudást nem igénylő munkákról lehetett szó, amelyek alkalmazása a polgári munkaerő kiváltását célozta, hogy az utóbbiakból minél kevesebbet kelljen igényelni a hátországból. Összesen 4550 főben gondolkodtak, vagyis, ahogy a felterjesztés is fogalmazott, egy kísérletről volt szó. A kérést jóváhagyták, egy 1917. május 28-ai összesítés szerint az előbbi hadifoglyok utat építettek, illetve további 800 fővel végeztek még munkálatokat.¹⁴

A kísérlet további eredményét nem ismerjük, de valószínűleg sikeres lehetett, mert ennek mintájára – Caporetót követően – 1818 januárjában a Hadügyminisztérium engedélyezte, hogy 50–60 ezer főnyi hadifoglyot alkalmazzanak a front mögött, természetesen az ellenséges tüzérség hatótávolságán kívül.¹⁵ Ez volt az az időszak, amikor az új hadifoglyokat a hadsereg közvetlen ellenőrzése alatt tartották, illetve amíg nem volt elegendő új hadifogly, Paolo Spingardi altábornagy, a Hadifogly Bizottság elnöke, a légióalapítás céljából elkülönített, tehát a hátországi munkából már kivont, de fegyveres kiképzést még nem kapott „elnyomott nemzetiségi” hadifoglyokból próbálta fedezni a frontmenti munkaerő-igényeket.¹⁶ A kérelmeknek viszont nem sikerült eleget tenni, így hamarosan már a hátországi helyszínekről is érkeztek a hadifoglyok, akik lassan már nem csak az „elnyomott nemzetiségek” köréből kerültek ki. A folyamatos nyomás hatására ugyanis Spingardi altábornagynak sikerült egytizeddel csökkentenie a hátországi munkásosztatok létszámát, és így újabb hadifoglyokat átvezényelni a front mögötti területre. Amikor ezt a mezőgazdasági miniszter szóvá tette, Orlando miniszterelnök a menekültek hátországi munkáltatásában látta a megoldást. A gyakorlat intézményesült, 1918 nyarától már csak a tiszteket küldték tovább a hátországba, a legénységi állományú hadifoglyokat pedig a Főparancsnokság közvetlen ellenőrzése alatt hagyták. Ennek az lett a következménye, hogy a munkaerő iránti kérelmeket a Főparancsnokságnak címezték, amely ezeket jellemzően semmitmondó szöveggel elutasította.¹⁷ Ez az új hadifoglykezelési koncepció vezetett a nagyobb gyűjtőtáborok létrehozásához még 1918 októberében. Az 1. hadsereg Veronában, a 3. Ferrarában, a 4. Cittadellában, a 6. Mirabellában, a 7. Castenedolóban, a 8. Resanában koncentrálna a hadifoglyait, míg a 9. esetében nem jelöltek ki egy központi gyűjtőhelyet.¹⁸ A döntés elősegítette a felkészülést a november eleji nagy hadifoglyhullám kezelésére, igaz a számok utólagos ismeretében az októberi intézkedések elégtelennek bizonyultak.

A táborok infrastrukturális változásai mellett az ellátás sem alakult a legmegfelelőbbben 1918-ban. A hadifoglyok ellátásának két forrása volt, és ezekhez a két kategóriába tartozó táborlakók eltérő módokon juthattak hozzá. A tisztek saját maguk gondoskodtak az ellátásukról, így azt ettek, ami belefért a költségvetésükbe.

¹⁴ Olvashatatlan: Pro Domo, Hadiövezet, 1917. április 30. AUSSME, F-11, 126, 2, 4367. sz.; Carlo Sani a Hadrendi és Mozgósítási Hivatalnak, 1917. május 25. és az utóbbi kézzel írt melléklete. uo. 54578. sz.

¹⁵ RESIDORI, 2019. 163.

¹⁶ RESIDORI, 2019. 164.

¹⁷ RESIDORI, 2019. 166–169.

¹⁸ RESIDORI, 2019. 170.

Ez annyiban számított előnynek, hogy teljesen személyre lehetett szabni a menüt, viszont teljes mértékben ki voltak szolgáltatva a kantin árainak. Sajnálatos módon ezeket csak 1915 és 1916 során ellenőrizték, így az akkor rögzített adatokból kell kiindulnunk: az árak hatóságiak voltak, kötelező volt kifüggeszteni őket, és mindig olcsóbbak voltak a környező lakossági áraknál.¹⁹ 1918. március 7-én Piazza Armerinában, a San Giovanni laktanyában viszont szabályszerű tárgyalást kívántak folytatni a hadifogoly tiszték, akiknek a képviselője a helyi olasz tiszték jelenlétében előadta a helyi püspöknek, hogy mit szeretnének: többek között a hadifoglyok zsoldjának emelését, az ellátmány növelését és ennek közvetlen beszerzésének megoldását, hogy a beszállító ne nyereszkedhessen.²⁰ Ezek szerint megszűnt a hatósági ár, és a kincstári ellátásnál drágább, magánkézbe kiszervezett kantin kezdett üzemelni a Piazza Armerina-i hadifogolytáborban, ugyanis a kíván-ságlista állításait nem cáfolták az olasz hatóságok. Szintén a hatósági ár megszü-nésére utal egy 1918. októberi kedvezmény: ekkortól a hadifogoly tiszték a katonai árakon vásárolhattak, mert a 4 lírás keretük elégtelennek bizonyult a szabadpia-con a fejadag beszerzésére. A tiszti kantinokra ettől kezdve ugyanazon szabályok vonatkoztak, mint a tiszti klubokban, a helyőrségekben és az ezredekben működő menzákra, amelyek olcsóbbak voltak a kereskedelmi forgalom alapján műkö-dőknél megszokottnál.²¹ Ez a gesztus viszont arra utal, hogy 1916 és 1918 között valamikor megszűnt a kantinok hatósági ára, majd 1918 októberében – legalábbis a tiszti menzák esetében – helyreállt.

A legénység számára is nyitva állt a kantin, igaz, itt a tiszték esetében próbál-tak elszeparált részt kialakítani, viszont a legénység csak kiegészítésként használta a fizetős ellátást, hiszen a kincstárnak kellett gondoskodnia a napi betevő falatról. 1915 őszen az alábbi volt egy hadifogoly „normális” ellátmánya:

- 700 g kenyér naponta;
- heti négy nap korán reggel fekete kávé;
- 10:30-kor egy liter leves 200 g hússal
- 16:30-kor fél tál makaróni, krumplileves vagy rizs.²²

¹⁹ ASDMAE, GPO 1915–1918, 347, 23482. sz. Nosedá, 1916. augusztus 16.

²⁰ A nagybetegek cseréjének gyorsítását; a hadifoglyok zsoldjának emelését; növeljék az ellát-mányt és ezt közvetlenül lehessen beszerezni, hogy a beszállító ne nyereszkedhessen; javítsák a hadifogolytáborban a higiénit; adjanak lehetőséget a sétára; lazítsanak a könyv és újságolvasási szabályokon; javítsanak a posta és pénzküldési szolgálaton; közöljék a hivatalos átváltást, hogy ellenőrizhessék mennyi pénz érkezett hazulról; előre közöljék, hogy hazatérés esetén mit lehet elvinni; jelezzék, hogy a tiltott dolgokat (írások, festmények stb.) hol lehet letétbe helyezni a há-ború végéig; küldjenek szerb ortodox papot; mindenkivel ugyanúgy közöljék a rájuk vonatkozó parancsokat; gyakrabban szemlézzék a tábor semleges képviselőit. (Mario Sturzo Pietro Gaspar-rinak, Piazza Armerina, 1918. április 19. ASV, Segr. Stato, Guerra, Fasc. 134, rubrica 244 H 2C, f. 225., 82378. sz.; ue. Lásd: Carlo Monti Vittorio Emanuele Orlandónak, Róma, 1918. szeptember 19. ACS, PCM PGM, 99bis, sz. n.)

²¹ Vittorio Zupelli a Külügyminisztériumnak, Róma, 1918. október 19. ASDMAE, GPO 1915–1918, 352, 22494 G.sz.

²² D'ESPINE, 1915. 22. A professzor nem járt Scandianóban, ahol Gunesch János scandianói hadi-fogoly 1915. október 10-ei naplóbejegyzése szerint az alábbi volt a menü: „Reggeli kávé (fekete) 10 órákor makaróni, 4 órákor húseves.” Gunesch János, Scandiano, 1915. október 10. BFL, XIV.332.

Ennek fényében hetente háromszor a kintinból kellett saját pénzen beszerezni az ennivalót. Ez a kettős rendszer viszont azt eredményezte, hogy a legénységnek a saját pénzét is fel kellett használnia az étkeztetés érdekében, miközben 1916. április elejéig nem kaptak zsoldot,²³ vagyis minden azon múlt, hogy mennyi segílyt kaptak otthonról. A legénység így sokkal kiszolgáltatottabb volt a kantinos irányába, illetve a kincstári étkeztetést sem tudta megváltoztatni, hiszen eleinte csak a makaróni, a krumpliceves és a rizs váltogatása jelentette az egyedüli változatosságot.

1917 októberében a hadifoglyok napi fejadagja 600 g kenyér, 200 g tészta és hetente 200 g hús volt, amely egyes esetekben meghaladta egy polgári munkás fejadagját.²⁴ 1917-től a hadifoglyok ellátását is egyre jobban érintette a hiánygazdálkodás, így az olasz hatóságok ekkor elkezdték csökkenteni az adagokat. 1917 márciusától például az országos megszorításokkal párhuzamosan Spingardi altábornagy megtiltotta a kenyér árusítását a kintinokban. A legénységnek ettől kezdve meg kellett elégednie a napi fejadag részeként kapott kenyérrel.²⁵ A drasztikus csökkentés viszont csak 1918 májusától vette kezdetét. Az olasz hatóságok az akkori kettős szabályozás nyújtotta lehetőséget használták ki. Az 1907-es hágai előírások 7. cikkelye egyértelműen fogalmazott: „*Ha nincsen a hadviselő felek között erre nézve külön megegyezés, a hadifoglyokat az élelem, szállás és ruházat tekintetében ugyanolyan ellátásban kell részesíteni, mint amilyenben annak a kormánynak csapatai részesülnek, amelynek fogságába estek.*”²⁶ Az 1916. május 13-i és december 19-i stockholmi megállapodások az orosz, az osztrák–magyar és a német fél képviselői között viszont ezt fellazították, ugyanis a 3. cikkely szerint a hadifoglyoknak elegendő volt a civil lakosságnak nyújtott ellátást biztosítani.²⁷ Olaszország képviselője ugyan nem írta alá a stockholmi megállapodást, de a kölcsönösség elvét követve, az osztrák–magyar fél által bevezetett csökkentés alapján, az olasz kézben lévő osztrák–magyar hadifoglyokra is kiterjeszthette a stockholmi elveket, így az olaszországi hadifoglyok esetében az ellátást a hátszországban szolgáló katonai alakulatokra érvényes szintről elmozdíthatta a polgári lakosságra érvényes szintre. 1918 elejéig a hadifoglyok valóban a hátszági alakulatok szintjének megfelelő mennyiségű élelmiszert kapták, amely valóban sokkal jobb volt, mint ami a polgári lakosságnak járt.²⁸ Erre nézve lásd az 1. számú mellékletet. Ez alapján a csökkenési folyamat 1918 májusában kezdődött, viszont ez nem mindenhol lépett életbe.²⁹ A csökkentés esetében a szakaszos és hiányos bevezetés okát nem ismerjük, viszont az eddigiek ismeretében az biztos, hogy a tényleges és egységes megszorítási hullám csak az 1918. novemberi hadifoglyözönnel lépett életbe. Az 1918. október–november fordulóján elfogott embertömeg ugyanis az ellátást is befolyásolta, hiszen az előre

²³ Raccolta delle disposizioni di carattere permanente relative ai prigionieri di guerra e ai disertori del nemico. Giugno 1916. 11. o. ACS, PCM PGM, 99. Ennek az 1916. márciusi osztrák–magyar–olasz megállapodás képezte az alapját. Ezt lásd: Urban a mauthauseni hadifogoly táborparancsnokságnak, Bécs, 1916. április 14. HL, I. VH., 4360, Abt.10/Kgf., Nro. 7759.; RESIDORI, 2019. 36.

²⁴ [?] a Hadügyminisztériumnak, Róma, 1917. október 11. ASDMAE, GPO 1915–1918, 347, 131900. sz.

²⁵ Paolo Spingardi a Területi Hadtestparancsnokságoknak, Róma, 1917. március 23. AUSSME, M-7, 6, 1, 9435. sz.

²⁶ BAJA–PILCH–LUKINICH–ZILAHY (SZERK.), 1930. I. kötet, 50.

²⁷ KRAMER, 2010. 77.

²⁸ GIUFFRIDA–PIETRA, 1936. 329. az 1918. novemberi viszonyokról.

²⁹ Az 1918. júliusi cassinói állapotot tükröző kimutatást lásd: Hírek. *Az Olasz Hadifogoly*, 1919/6–7. 3–4.

nem látott igény ellátására nem állt rendelkezésre elegendő étel, így drasztikusan lecsökkentették a hadifoglyoknak járó fejadagokat.

Az összeomlás

A személyi sorsokat vizsgálva a legnagyobb traumát szinte mindenki számára a meglepetésszerű hadifogság jelentette 1918. november 3–4-én. A probléma a padovai fegyverszünet értelmezése körül adódott, ugyanis ez csak 1918. november 4-én 15 órakor lépett életbe, míg a Monarchia Vezérkara már 1918. november 3-án hajnalban kihirdette a fegyverszünet beálltát. Valószínűsíthető, hogy ez szándékos döntés következménye, ugyanis előkerült az uralkodó november 2-i sajtó kezű feljegyzése, amely a magyar csapatok fogságba esését kívánta, nehogy a hazatérés után a forradalmi kormány ellen forduljanak. Az irat ugyan nem bizonyítja a szándékosságot, de valószínűsíti.³⁰ A fegyverszünetben előírtakat kihasználva pedig az olaszok jogosan tettek szert a több százezer hadifoglyra, akik jellemzően nem is értették, mi történt velük. A postaforgalom ugyan hamar helyreállt, tehát legalább a hazaiakkal sikerült tudatni a történeteket, de ez nem bizonyult nagy segítségnek. A munkaerőhiánnyal küszködő olasz gazdaság viszont kapott annyi munkáskezet, hogy hirtelen válogathatott is, és a francia, illetve angol csapatok által elfogott osztrák–magyar katonákat is könnyedén sorsukra hagyhatta. Nem volt szükség rájuk, így ez utóbbiak hamarosan angol és francia területre kerültek.³¹

A számok viszont pontatlanok és kérdéseket vetnek fel. Armando Diaz főparancsnok az 1268-as napiparancsában, vagyis a győzelmi jelentésében nem sokat túlzott, amikor közel 300,000 hadifoglyról beszélt. Az 1918. október 24. – december 1. között hadifogságba esett katonákat taglaló, 3. számú mellékletben közölt kimutatás ugyanis 291,033 főről szól. Körülbelül ez a szám jön ki akkor, ha a 477,024 főt számláló, 1919. június 1-jei állapotot tükröző kimutatásból³² levonjuk az 1918. szeptember 30-ával számontartott 177,223 hadifoglyot.³³ Mindkét határérték problémás, ugyanis létezik egy 1919. május 1-jei állapotot tükröző statisztika is, amely csak 354,897 hadifoglyról tudott, és ez közel 120,000 fős eltérést jelentett az 1919. június 1-jei állapothoz képest. További problémát okoz az 1918. szeptember 30-i 177,223 fős létszám. A félhavonta vezetett nyilvántartás 1918. szeptember 15-ével, vagyis az utolsó bejegyzésnél 169,404 hadifoglyról és 5954 dezertőről tudott,³⁴ míg 1918. október első felében, vagyis a harmadik piavei csata előtt a növekmény csak 302 főből állt.³⁵ Ezek az egymásnak ellentmondó, vagy legalábbis

³⁰ NYÉKHEGYI, 1922. 31–33; HAJDÚ–POLLMANN, 2014. 391.

³¹ Lásd például: HALL, 2018. vagy UDVARY, 1921a; UDVARY, 1921b; UDVARY, 1921c; UDVARY 1921d.

³² Ezt már kiadta RESIDORI, 2019. 229.

³³ Kimutatás az 1918. szeptember 30-áig bezárólag elfogott hadifoglyokról. Ernesto Filippini a Haditengerészeti Minisztériumnak, Róma, 1918. október 19. AUSSMM, FB, 600, 29928. sz.

³⁴ AUSSME, F-11, 112, 8. Prigionieri e disertori. Statisztika. Kiadta: RESIDORI, 2017. 387–389.

³⁵ Lásd az 1918. október első felében fogságba ejtett osztrák–magyar katonákról szóló kimutatást: Főparancsnokság Hadművelési osztály keltezés és iktatószám nélküli kimutatása. AUSSME, F-11, 112, 6. Ezek szerint 1918. szeptember 15. és 30. között 7 819 új hadifoglyot szereztek az olaszok, október első felében pedig 302 főt.

meglehetősen irreális különbségeket tartalmazó statisztikák is jelzik, hogy lehetetlen pontos adatként elfogadni a kimutatásokban szereplő számokat. Egyedül az alábbiakat tudjuk: az 1918. október 24-i olasz támadás előtt körülbelül 170,000 hadifogoly és dezertőr volt olasz kézben, míg az utolsó offenzíva eredményeként maximum 300,000 fővel nőtt a létszám és 477,024 hadifogoly, illetve dezertőr a legnagyobb szám, amely felett az olasz hatóságok valaha is rendelkeztek. Ezt azért is fontos leszögezni, mert különösen a két világháború közötti időszakban gyakran hivatkoztak olasz források 600,000 főnyi hadifogolyra és dezertőrré.³⁶

Az összeomlás mértéke nem tudatosult azonnal mindenkiben. Az új hadifoglyoknak eleinte egyéb gondjaik is voltak, minthogy a hazai eseményekkel törődjenek. 1918. október-november fordulóján ugyanis majdnem teljesen összeomlott az olaszországi antant-erők hadifogoly-kezelő apparátusa. Korábban elképzelhetetlen mennyiségű ember ellátását, elszállásolását és elszállítását kellett megszervezniük a frontról a már létező hadifogolytáborokba. Az új hadifoglyok ebből a kapkodást, a hiányos ellátást és az elégtelen körülményeket tapasztalták. Több visszaemlékezés is fennmaradt, amelyek egybehangzóan megerősítik a fegyverszünet időszakának zavaros körülményeit. Hall Géza, a császári és királyi 44. gyalogezred egykori hadnagya 1918. október 29-én francia fogságba került Ponteggio térségében. Hadifogsága első két éjszakáját a nedves földön, takaró nélkül töltötte, hiába volt tiszt, illetve csak a harmadik nap kapott konzervet és kétszersültet, előtte nem járt ellátmány. 1918. október 31-én hajnalban ért el a gyalogmenete az első szervezett szálláshelyre, a cittadellai fogolytáborba, ahol már fedett helyen aludhatott. Innen vitték 1918. november 1-jén teherautóval Vicenzába, ahol először hallott a hadsereg összeomlásáról, illetve a magyarországi eseményekről. A vicenzai barakkok sem lehettek jól felszereltek, ugyanis az Amerikai Vöröskereszt egy őrnagya csak valamikor november 10-e környékén szerzett nekik ágyakat, pokrócokat és megfelelő ellátást.³⁷ Udvary Jenő főhadnagy a szatmári 12. honvéd gyalogezred 2. századában szolgált, és 1918. október 29-én Sacile közelében esett angol hadifogságba. Az angolok a hadifoglyokat meglincselő tömeget megfékeztek, de hagyták, hogy az olasz katonák kifosszák őket, majd a második szabadban töltött éjszaka során az angolok azt is elvették, ami még megmaradt. Csak a harmadik éjszakájukat töltötték egy körbekerített táborban a Piave mellett, és Udvary itt hallott a fegyverszünet aláírásáról.³⁸ Csak a következő helyen, Trevisóban aludt egy hadifogolytáborhoz hasonló helyen, habár itt is rosszak voltak a körülmények, és csak Trevisót követően szállították vonattal. Addig ugyanis gyalogolnia kellett.³⁹ Pauer János százados a m. kir. 10. honvéd nehéz tüzérezred tagjaként 1918. november 3-án Borca di Cadore közelében esett olasz hadifogságba. November 6-án délben, Longaronéban kapott először ételt a fogságba esését követően. A legénységnek ½ húskonzerv és ¼ kenyér; a tisztak számára pedig ½ húskonzerv és ½ kenyér jár. Délután Polpet településen egy karámba terelték őket, kút nélkül, egyes olasz katonák pénzért vagy cigarettáért cserébe hoztak nekik vizet. November 7-én itt

³⁶ RESIDORI, 2019. 175. Situazione generale prigionieri imperi centrali, 1936. április 28. AUSSME, L-3, 248, sz. n.

³⁷ HALL, 2018. 76-83.

³⁸ UDVARY, 1921a.

³⁹ UDVARY, 1921b. 264-268.

mindenki egy teljes húskonzervet és egy kétszersültet kapott. Udvary egy táblázatot is készített a megtett útról és az ellátmányról:

Dátum	Nov. 5.	Nov. 6.	Nov. 7.	Nov. 8.	Nov. 9.	Nov. 10.	Nov. 11.	Nov. összesen
Megtett táv	20 km	30 km	-	40 km	15 km	20 km	40 km	165 km
Legénység élelme	-	½ húskonzerv, ¼ kenyér	1 konzerv, 1 kétszersült	-	-	1 konzerv, 1 kétszersült	-	2,5 húskonzerv, ¼ kenyér, 2 kétszersült
Tisztek élelme	-	½ húskonzerv, ½ kenyér	1 konzerv, 1 kétszersült	½ konzerv, ½ kétszersült	-	1 konzerv, 1 kétszersült	-	3 húskonzerv, ½ kenyér, 2,5 kétszersült

1. sz. táblázat

November 12-én érkezett meg a 8. hadsereg felügyelete alá tartozó hadifogolytáborba, Resanába, ahol nagyon rossz körülményeket talált: sártenger, ablak helyett maximum posztó és lyukas falak. A hely 50*50 lépés nagyságú területen feküdt, két barakkal: egy hálóhelyül, egy pedig étkezésre szolgált. A legénység helyzete rosszabb volt, mert a szabadban kellett táborozniuk és tüzet sem gyűjthettek. Habár a higiénia itt sem volt megfelelő volt, az élelmezés mennyiségileg és minőségileg is elegendőnek bizonyult.⁴⁰ A helyzet másik olvasata az olasz hatóságok beszámolója alapján válik nyilvánvalóvá: a hadifoglyok eleve alultápláltak voltak, megoldatlan volt az ellátásuk, nem volt elegendő szállás, és amíg a hatóságok orvosolták ezeket a hiányosságokat, a nedves hideg idő tovább rontott a hadifoglyok egészségügyi állapotán. Az olasz 7. hadseregnek közvetlenül a front mögött 1918. október végén egy gyűjtőtáborra volt Castenedolóban, ahol a barakkokban 20 tisztet és 20 beteget, illetve sátrakban 2000 főnyi legénységet tudtak fogadni. Az örök számát is ezen hadifogolylétszámhoz méretezték. Az ételt a 14 km-re található Bresciából szállították, a pumpa pedig csak a fenti emberállománynak biztosított elegendő ivóvizet. A 7. hadsereg parancsnoksága csak 1918. november 4-én írta elő a fogadókacpacitás bővítését 10,000 főre, amelyet a későbbi, szintén novemberi, rendelkezések 40,000-re növeltek.⁴¹ Ez improvizációt eredményezett, és a hiányzó ember, illetve ellátmány beszerzése napokba tellett. Habár a hadifoglyok csak 1918. november 4-ével érkeztek meg Castenedolóba,⁴² ezen dátum előtt akár több napos menetelesben is részük lehetett, amelyről semmit sem tudunk, és amely során az ellátás és az elszállásolás valószínűleg a korábban bemutatott élményekhez hasonlított. Castenedolo táborra ugyanis Hall Géza cittadellai, Udvary Jenő trevisói és Pauer János resanai fogolytáborának felelt meg. A 7. hadsereg hadifogolytáboraival foglalkozó, utólagosan megszerkesztett beszámolót tovább árnyalja D. F. komáromi tüzérhadnagy naplója, aki azelőtt, hogy Castenedolóba ért volna 1918. november

⁴⁰ Pauer János: *Olasz hadifogságom 1918. november 4. – 1919. december 7.* Budapest, 1920. február 24. HL I. VH., 4403, 269/kt.sz.

⁴¹ 1. hadsereg parancsnoksága a Főparancsnokságnak, Trento, 1919. március 3. AUSSME, F-11, 126, 4, 16875. sz.

⁴² 1. hadsereg parancsnoksága a Főparancsnokságnak, Trento, 1919. március 3. AUSSME, F-11, 126, 4, 16875. sz.

5-én délután, pár napot lehetetlen körülmények között töltött. Egy utólag már azonosíthatatlan helyen, a szabad ég alatt éjszakázó legénység az eső és a hideg ellen csak úgy tudott tűzifát szerezni, hogy szétszedte az egyik barakkot, illetve a naplóról szerinte végül az olasz parancsnokság is elvesztette a fejét a káoszban.⁴³ A helyzet hivatalosan csak 1919 januárjára rendeződött, viszont ezt követően is előfordultak kisebb-nagyobb problémák. A pozitív végkifejletet viszont a hazai lakosság is ismerhette, mert ezt a sajtóban is népszerűsítette a magyar kormányzat.⁴⁴

A válság kezelése

Az olasz hatóságok hosszú távon kezelni tudták a hirtelen szerzett hadifogolytömeget, viszont az első hetek kaotikusak voltak a hadifoglyok nagy száma miatt. Ez lehet a magyarázat Carlo Petitti di Roreto altábornagy, trieszti katonai kormányzó 1918. november 17-i hirdetésére, amely az osztrák–magyar hadsereg olaszok által megszállt területen tartózkodó tagjai számára – fegyverük letétele ellenében – 1918. november 20-ig szabad elvonulást biztosított, és megtiltotta ezen katonák hadifogságba vetését.⁴⁵ A kormányzó ezzel egyrészt csökkentette a hadifogoly-áradat jelentette nyomást, másrészt a hadifoglyok ételmezésére szánt keretből a kormányzósága vegyes nemzetiségű lakosait is elláthatta, amelyből politikai hasznot remélt.⁴⁶ A fenti helyzetértékelést támasztja alá az olasz miniszterelnök 1918. december eleji párizsi tárgyalása Foch marsallal. Orlando Franciaországba kívánt küldeni bizonyos számú osztrák–magyar hadifoglyot, akiből Orlando szavaival „több áll a rendelkezésünkre a szükségesnél”.⁴⁷ Az olaszok a nyugati front mentén dolgozó olasz katonai munkaerőt kívánták hadifoglyokra cserélni, viszont erre végül nem került sor. 1919 elejére ugyanis az új hadifoglyoknak is találtak elfoglaltságot.⁴⁸

A táborok kiépítése, majd a célzott hazaküldés mellett a krízis kezelésének másik eszköze az ellátmány csökkentése volt. Igazából csak az 1918. november 20. – december 1. közötti időszak volt kritikus, viszont a munkát végzők esetében ekkor is próbálták fenntartani a gazdaság működtetése érdekében a „hasznos” hadifoglyok erőnlétét. Ekkor a csehszlovák, vagyis kimondatlanul az összes nemzeti légiós ellátmányát is hirtelen lecsökkentették. Az erősebb gazdaság és az antant által garantált tartalékok hatására 1918. december 1-től újra változatosabbá vált az étrend, majd egy januári „kitérőt” követően az ellátás színvonala beállt egy állandó szintre. Ezzel párhuzamosan a nemzetiségi légiósok ellátása is stabilizálódott, amely nem az olasz katona, hanem a hadifoglyok szintjén ragadt meg, miközben a munkát végző hadifogly az olasz katonának járó adagot kapta meg.⁴⁹ Ezek

⁴³ SZÉNÁSSY, 1990. 109–110.

⁴⁴ Hol vannak a magyar hadifoglyok. Károlyi Mihályné beszámol a hadifoglytáborokról. *Pesti Napló*, 1919. február 18., 3–4., itt: 3.

⁴⁵ Carlo Petitto di Roreto rendelete, Trieszt, 1918. november 17. AST, CVGV, AAGG, 277, sz. n.

⁴⁶ JUHÁSZ, 2020. 139. 8. lábjegyzet.

⁴⁷ JUHÁSZ (SZERK.), 2018. 2. sz., 56.

⁴⁸ JUHÁSZ (SZERK.), 2018. 2. sz., 56.

⁴⁹ Az adatokat lásd a 2. sz. mellékletben.

az apró jelzések is mutatják, hogy a padovai fegyverszünetet követően kizárólag mely csoportokra volt szüksége az olasz hatóságoknak: a nemzetiségi légiósok és a hadifogolytáborokban tartózkodó – inaktív – hadifoglyok helyett csak a munkát végzőkre.

A krízis kezeléséből eredő sikerélményt csak egy tényező árnyékolta be: 1918 végén megjelent Olaszországban a kiütéses tifusz, amely az egész itáliai felszigeten végigvonult. Az első eseteket az Oroszországból érkező volt osztrák–magyar hadifoglyok között diagnosztizálták, de Trieszt, Romans, Chioris és Palmanova településeken a civil lakosság körében is gócpontok alakultak ki. Toszkánában 1919 februárjában mutatták ki a fertőzést, Cassinóban pedig kiugró halálozási mutatókat okozott a járvány. Itt 1919 folyamán 2513 esetet regisztráltak. A járvány máshol is feltűnt, például Busto Arsizióban, a veronai Forte Procolóban és Forte San Felicében,⁵⁰ de a legsúlyosabb eseteket a Casale di Altamura-i táborban regisztrálták. Itt a kiütéses tifuszjárvány 1919 márciusában kezdődött, májusban kezdett el igazán tombolni és egészen 1920 tavaszáig elhúzódott. A fertőzés megtizedelte a táborban állomásozó körülbelül 4000 fős román légiót (1500-an betegedtek meg), de a többi osztrák–magyar hadifogoly közül is sokan meghaltak. A hivatalos nyilvántartás 584 halotról tud, akik közül 8 volt olasz katona, hozzávetőlegesen 160 fő a román légióhoz tartozott és a fennmaradók tartoztak az osztrák–magyar hadsegreghez. Ez a lista viszont nem tartalmazza azt a nagyjából 50 halottat, akik még 1920 tavaszán haltak meg. A járvány kitörésének okait vissza lehetett vezetni a táborvezetés hibáira, ugyanis nem volt egészségügyi személyzet, a kevés rendelkezésre álló vizet mindennap az Acquaviva delle Fontiból érkező szállítmánnyal egészítették ki, és a barakkok higiéniai állapota sem volt kielégítő. A kiütéses tifuszjárvány az avezzanói táborban is kitört, ahol szintén tartózkodtak a román légióhoz tartozó hadifoglyok, de ott a jobb viszonyok és a gyorsabb reakció segítségével hamarabb képesek voltak legyőzni. Ennek köszönhetően Avezzanóban mindösszesen 39-en haltak meg.⁵¹ Ez volt Asinara után a legtöbb halálos áldozatot követelő járvány, mégsem lett belőle nemzetközi incidens. Persze egy-egy járvány kitörését nem csak a figyelmetlen táborparancsnoknak lehetett felróni. A spanyolnátha ugyanúgy szedte az áldozatait a tisztán csehszlovák légiósokat tömörítő gallaratei,⁵² mint ahogy a nemzetiségileg meglehetősen vegyes vittoriai táborban.⁵³ Ehhez a „sikerhez” pedig az összeomlás is hozzájárult: legyengült szervezetek, nem megfelelő elszállásolás, hűvös idő, rövid ideig, de elégtelen ellátás.

Előfordulhat, hogy az összeomlás kapcsán összegyűjtött hadifoglyokat mégsem kezelte elég jól az olaszországi hadifogoly-rendszer? A kérdésre sohasem fogunk

⁵⁰ RESIDORI, 2019. 195–197.

⁵¹ INCAMPO, 1996. 8; CAPPELLANO, 1996. 245; MACCALINI-LOSARDO, 1996. 117–131.

⁵² Gallaratéban a csehszlovák légió egy részét őrizték, a táborban nem tartózkodott más nemzetiségű hadifogoly. 1918 decemberében egy fő, 1919-ben viszont már 41 személy került be a helyi egyházi halálozási anyakönyvbe, és szinte minden esetben a spanyolnátha volt a halál oka. (ASDM, Gallarate, AM 1918–1919.)

⁵³ 1917 júniusa és 1920 februárja között 268-an haltak meg, nagy részük spanyolnáthában. 1918 volt a csúcspont, ekkor 125-en haltak meg. A vittoriai légénységi táborban magyar, lengyel, csehszlovák, dalmát-horvát, bosnyák-hercegovinai és egyéb, vagy ismeretlen nemzetiségű hadifoglyot őriztek. (FRANCIONE, 2015. 54.)

végérvényes és részletes választ kapni, mert ehhez olyan jellegű mikrotörténeti elemzésekre lenne szükség, amelyeket adathiány következtében nem lehet elvégezni. A fennmaradt esetek tükrében viszont nyilvánvaló, hogy az olasz válságkezelés egyáltalán nem volt annyira hatásos, mint amilyennek feltüntették. Habár a gyűjtő- és karanténtábor-hálózat fejlesztése még 1918 októberében elkezdődött, ez csak a meglévő táborok kapacitását kívánta növelni, és az utólagos számadatok ismeretében ezt is elégtelen mértékben.⁵⁴ Az új táborok egytől egyig 1918. november 4-e után jöttek létre, általában november 6. és november 16. között.⁵⁵ Ráadásul a táborok felállítása sem oldotta meg a helyzetet, hiszen a kész infrastruktúra jórészt sátrakat jelentett, ám nem mindig volt megfelelő a vízellátás, a fekvőhelyekről hiányzott a szalma, tábori ágyak legfeljebb a tisztéknek jutottak, így az amúgy is legyengült szervezetű hadifoglyok még könnyebben fáztak fel.

Habár 1919 januárjára a karanténtáborok jelentős részét felszámolták, vagyis az új hadifoglyok ekkorra szinte mind átestek az első egészségügyi ellenőrzésen, az új hadifogolytáborokat egyáltalán nem a bőség jellemezte. Bonomo orvos vezérőrnagy 1919. február 3-án meglátogatta Legnago, Vigo, Villa Bartolomea és Angiari hadifogolytáborait, illetve az ide tartozó kórházakat. Jelentése lesújtó körülményeket rögzített. Például Angiariban a 4000 főnyi táborlakóból 1919. január 9–31. között 3300-an betegedtek meg, akik közül 2400-an szenvedtek vérhastól. A helyi gyengélkedőn és az illetékes kórházban csak nagyon kis számú hadifoglyot láttak el, és körülbelül 30-an meg is haltak. Villa Bartolomea kórházában 1918. december 1-jét követően 1850 hadifoglyot láttak el (ebből 900-at januárban), 173-an hunytak el (ebből 112-en januárban). A látogatás során főleg a nedves és ezért állandóan hűvös és párás környezet okozta bajok mellett az emésztőrendszeri megbetegedések, mint a vérhas, nagyon sok áldozatot szedtek, a hadifoglyok panaszkodtak az éhségre és végtagfagyások is bekövetkeztek, hiszen a sátrakat nem fűtötték. Bonomo le is szögezte: a fejadagokat fel kell emelni napi 250 gramm kenyérről 400 grammra,⁵⁶ illetve a meglátogatott hadifogolytáborok teljes mértékben alkalmatlanok emberek őrzésére, így azonnal fel kell őket számolni, a lakókat pedig át kell költöztetni máshova. A jelentésnek lett foganatja, mert 1919. február 28-ával feloszlatták Legnago, Vigo, Villa Bartolomea és Quingentole hadifogolytáborait.⁵⁷ Ezek szerint az olasz hatóságok 1919 januárjára ugyan megszüntették a nagy karanténtáborokat, túl sok helyen voltak azonban még kétségbeejtőek a körülmények, ám ezekről nem tudott mindenki.

Az olaszországi állapotok tényleges javulásához szükség volt a Bonomo vezérőrnagy-féle ellenőrző látogatásokra, illetve a hadifoglyokkal foglalkozó szervezet élén álló Zuccari altábornagy 1919. márciusi közbeavatkozására. Zuccari a neki hivatalból és rendszeresen megküldött táborjelentéseknek teljesen ellentmondó panaszok és beszámolók alapján arra a következtetésre jutott, hogy az

⁵⁴ RESIDORI, 2019. 173.

⁵⁵ Intendenza della 1 a Armata – Direzione Servizio Prigionieri di guerra. All. 2, Specchio n. 2, Dati sui campi concentramento prigionieri guerra – costituzione – scioglimento – affluenza prigionieri da 4 novembre 1918 al 31 gennaio 1919. AUSSME, F-11, 115, 3, sz. n. Idézi: RESIDORI, 2019. 185.

⁵⁶ Az 1918–1919 fordulóján érvényes ellátási szabályzatot lást a 2. sz. mellékletben.

⁵⁷ AUSSME, F-11, 127, 5, 15829. sz. Bonomo, 1919. február 5.; uo. 15829bis sz. Bonomo, 1919. február 9., a Villa Bartolomeára és Angiarrira vonatkozó részekből idézi: RESIDORI, 2019. 190.

olaszországi hadifogoly-ellátó rendszer súlyosan kozmetikázott adatokkal kívánta elleplezni a meglévő problémákat, amely eljárással nem értett egyet. A panaszokat a Bonomóéhoz hasonló látogatásokkal ellenőriztette, és szinte minden esetben megalapozottnak találta. A felelősséget a területi hadtestparancsnokságokra hárította, akik szerinte nem ellenőrizték eléggé, hogy teljesüljenek a minimális előírások, és megkövetelte az 1918 augusztusában kiadott, vagyis a legfrissebb szabályzat pontjainak betartását.⁵⁸ Rendreutasításának lehetett foganatja, mert a későbbiekben egyre kevesebb problémát kellett megoldani. Ezek jellemzően az alábbiak voltak: a túl nedves tűzifa miatt nem lehetett megfőzni az ételt, amely így nyersen került a hadifoglyokhoz, a fejadag is kevés volt, és a fekvőhely szalmája alá semmit sem tettek, így a hadifoglyok lényegében a saras földön feküdtek és fűtés hiányában vacogtak; a személyes higiénia megtartására a tábori infrastruktúra egyáltalán nem biztosított lehetőséget, amely tovább növelte a megbetegedések lehetőségét.⁵⁹

Ennek fényében kijelenthető, hogy az 1918. novemberi válsághelyzetet valójában csak 1919 tavaszán sikerült megoldania az olasz hatóságoknak. A hivatalosan bejelentett 1919. januári végpont és az 1919. áprilisától tapasztalt javulás közötti időszak pedig – az ismert esetek kivételével – feltáratlan, és sok esetben a rendelkezésre álló helyi információk hiányában utólag már megismerhetetlen.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

ACS PCM PGM	Archivio Centrale dello Stato Presidenza del Consiglio dei Ministri Prima Guerra Mondiale
ASDM Gallarate AM, 1918–1919	Archivio Storico diocesano Milanese Gallarate, Atti di morte, 1918–1919
ASDMAE GPO 1915–1918	Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri Gabinetto Politico Ordinario, 1915–1918
AST CVGV, AAGG	Archivio di Stato di Trieste Commissariato Generale civile per la Venezia Giulia in Trieste, Atti Generali
ASV Segr. Stato, Guerra	Archivio Segreto Vaticano Segreteria di Stato, Guerra

⁵⁸ RESIDORI, 2019. 189.

⁵⁹ A római csehszlovák katonai attasé jelentését lásd: RESIDORI, 2019. 192–193. Külön, nagyobb karanténtáboronként kigyűjtve lásd: RESIDORI, 2019. 176–187.

AUSSME	Archivio Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito
F-11	Commissione per l'interrogatorio dei prigionieri di guerra
L-3	Studi particolari
M-7	Circolari vari uffici
AUSSMM	Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore della Marina
FB	Fondo Base
BFL	Budapest Főváros Levéltára
XIV.332.	Gunesch János I. világháborús naplója
HL	Hadtörténelmi Levéltár
I. VH.	I. világháború
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K73	Külgyminisztériumi levéltár, Hadifogoly osztály
SSRSAS	Segreteria di Stato Sezione per i Rapporti con gli Stati Archivio Storico
AA. EE. SS.	Stati Ecclesiastici Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, Stati Ecclesiastici

Nyomtatott források

D'ESPINE

1915 *Rapport de M. le Professeur Dr. A. D'Espine sur la visite aux camps de prisonniers en Italie. Cinquieme Série Novembre 1914.* Genève-Paris, Librairie Georg & Cie – Librairie Fischlbacher, 1915.

HALL

2018 HALL Géza: Hadifogságom naplója. A bevezetőt és a jegyzeteket írta, a szöveggondozást végezte: NÖBL János. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*, 45–46. Szerk.: RÉCSEI Balázs. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 2018. 59–114.

JUHÁSZ

2018 JUHÁSZ Balázs (szerk.): *Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről, 1919–1920.* Budapest, MTA BTK TTI, 2018.

NYÉKHEGYI

1922 NYÉKHEGYI Ferenc: *A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés.* Budapest, Táltos, 1922.

SZÉNÁSSY

1990 Naplójegyzet az olasz hadifogságból. Közli: SZÉNÁSSY Zoltán. *Honismeret*, 18. (1990) 5–6. sz. 107–114.

UDVARY

- 1921a UDVARY Jenő: Angol fogságban. *Magyar Katonai Közlöny*, 9. (1921) 3. sz. 202–208.
1921b UDVARY Jenő: Angol fogságban. *Magyar Katonai Közlöny*, 9. (1921) 4. sz. 264–273.
1921c UDVARY Jenő: Angol fogságban. *Magyar Katonai Közlöny*, 9. (1921) 5–6. sz. 366–378.
1921d UDVARY Jenő: Angol fogságban. *Magyar Katonai Közlöny*, 9. (1921) 7–8. sz. 492–501.

Sajtó

Az Olasz Hadifogoly
Pesti Napló

Szakirodalom

BAJA–PILCH–LUKINICH–ZILAHY (SZERK.)

- 1930 BAJA Benedek – PILCH Jenő – LUKINICH Imre – ZILAHY Lajos (szerk.): *Hadifogoly magyarok története, I–II*. Budapest, Athenaeum, 1930.

CAPELLANO

- 1996 CAPELLANO, Filippo: Le legionna romena. In: *Studi storico militari 1996*. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito Ufficio Storico, 1996. 227–344.

FRANCIONE

- 2015 FRANCIONE, Giancarlo: Il campo di concentramento di Vittoria per i prigionieri di guerra. In: *Memorie e attualità tra storia e salute. Riflessioni sulla sanità pubblica in Italia a cento anni dalla Grande Guerra a partire dall'esperienza dell'Asinara e di Vittoria*. A cura di: DE CASTRO, Paola – MARSILLI, Daniela – TROVA, Assunta. Roma, Istituto Superiore di Sanità, 2015. 47–55. (*I beni storico scientifici dell'Istituto Superiore di Sanità*, Quaderno 11.)

GIUFFRIDA–PIETRA

- 1936 GIUFFRIDA, Vincenzo – PIETRA, Gaetano: *Provital, Approvvigionamenti alimentari d'Italia durante la grande guerra, 1914–1918*. Padova, CEDAM, 1936.

HAJDÚ–POLLMANN

- 2014 HAJDÚ Tibor – POLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, Osiris, 2014.

INCAMPO

- 1996 INCAMPO, Antonio: *I caduti di Casale. Note storiche sul campo di prigionia dei soldati austro-ungarici ad Altamura durante la prima guerra mondiale*. Altamura, Grafica & Stampa, 1996.

JUHÁSZ

- 2020 JUHÁSZ Balázs: Carità pelosa. Gli aiuti italiani all'Ungheria post asburgica. *Nuova Antologia Militare*, 1. (2020) 4. sz. 137–150.

KRAMER

- 2010 KRAMER, Alan R.: Prisoners in the First World War. In: *Prisoners in War*. Ed.: SCHEIPERS, Sibylle. Oxford, Oxford University Press, 2010. 75–90.

MACCALINI-LOSARDO

- 1996 MACCALINI, ENZO – LOSARDO, Lucio: *Prigionieri di guerra ad Avezzano*. Avezzano, Archeoclub d'Italia – Sezione della Marsicana, 1996.

MONTICONE

2013. MONTICONE, ALBERTO: *La croce e il filo spinato. Tra prigionieri e internati civili nella Grande Guerra 1914-1918. La missione umanitaria dei delegati religiosi*. Soveria Mannelli, Rubettino, 2013.

NEFF

- 2010 NEFF, Stephen C.: Prisoners of War in International Law: The Nineteenth Century. In: *Prisoners in War*. Ed.: SCHEIPERS, Sibylle. Oxford, Oxford University Press, 2010. 57–73.

PASSERO

- 2009 PASSERO, Laura: Dalle Convenzioni di Ginevra alla 'bancarotta' del diritto internazionale. Il rapporto tra il 'nuovo' jus in bello otto-novecentesco e la catastrofa della prima guerra civile europea. In: *Quaderno Fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno 38. I diritti dei nemici*. A cura di: COSTA, Pietro. Milano, Giuffrè, 2009. 1479–1504.

RESIDORI

- 2017 RESIDORI, Sonia: «Nessuno è rimasto ozioso»: campi di concentramento e prigionieri austro-ungarici in Italia durante la Grande Guerra (1915–1918). Dottori dissertáció, Università degli Studi di Verona, 2017.
- 2019 RESIDORI, Sonia: «Nessuno è rimasto ozioso». *La prigionia in Italia durante la Grande Guerra*. Milano, FrancoAngeli, 2019.

RÉVÉSZ

- 2019 RÉVÉSZ Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest, BTK TTI, 2019.

Mellékletek

Az olaszországi hadifoglyok ellátmánya grammban	kenyér	friss hús	tőkehal	főtt marhahús	hering	tészta	rizs	
1918. május első felében	600	200 (a) *5	150 (a) *2	100 (a) *2	1 (a) *2	200 ⁶⁰ (b) *2	120 ⁶¹ (b) *3	Végig 20 g só és 1 g vegyes ízesítés.
Munkát végzők (1918 májusa)	400 (=)	200 (a)	150 (a)	100 (a)	1 (a)	200 (b)	120 (b)	
Munkát nem végzők (1918 májusa)	250 (=)	200 (a)	150 (a)	100 (a)	1 (a)	200 (b)	120 (b)	
Munkát nem végzők (1918 októbere)	250	150 (a)	150 (a)	100 (a)	1 ⁶² (a)	100 (b)	100 (b)	
Munkát végzők (1918 novembere)	400	150 (a) *3	150 (a)	100 (a)	1 (a)	100 (b)	100 (b)	
Munkát nem végzők (1918 novembere)	250	150 (a) *3	150 (a) *4	100 (a)	1 (a)	100 ⁶³ (b)	100 ⁶⁴ (b)	
Az azonos sorban található, hasonló betűvel megjelölt ételek közül csak az egyiket kellett adni. Az * jelzés melletti szám jelöli egy héten hány alkalommal adták. Az (=) jelzés az olasz civil lakosság megfelelő kategóriájának a fejadagjával volt egyenértékű.								

1. sz. melléklet. A hadifogoly fejadagok 1918-ban⁶⁵

Érvényességi időszak	Minden hadifogoly, kivéve a csehszlovákok	Csehszlovák hadifoglyok
1918. november 1. - 19.	A hátszázgi csapatok ellátmányával egyező adag az alábbi eltéréssel: csak 375 g kenyér és a hús heti 5 alkalom helyett heti kétszer.	A harcoló alakulatok és a hátszázgi alakulatok ellátmányának megfelelő adag, feladatkörtől függően.
1918. november 20. - december 1.	250 g kenyér; 150 g friss hús (140 g, ha fagyasztott) heti háromszor - vagy fél konzerv lazac - vagy 70 g sajt; 100 g rizs vagy tészta; 20 g só; hetente egy adag körités. ⁶⁶	A többi hadifogolyével egyező ellátmány.
1918. december 2. - 1919. január 25.	250 g kenyér (400 g munkavégzés esetén; 150 g friss hús (140 g, ha fagyasztott) heti háromszor; 120 g tészta, vagy 100 g szárított hüvelyes; 50 g só; hetente egy adag körités (10 g). Heti négyszer (a húsnapok között) 150 g bakkala hal - vagy 100 g sózott hal - vagy 100 g amerikai húskonzerv - vagy egy hering.	A többi hadifogolyével egyező ellátmány.
1919. január 25. - 31.	400 g kenyér (600 g munkavégzés esetén; 150 g friss hús (140 g, ha fagyasztott) legfeljebb hetente háromszor; 100 g rizs vagy tészta (200 g amikor a hús, vagy a bakkala hal helyett hering van); 20 g só; hetente egy adag körités. Heti négyszer (a húsnapok között) 150 g bakkala hal - vagy 100 g főtt marhahús - vagy egy hering.	1919. január 7-étől az olasz katona ellátmányának megfelelő adag.
1919. február 1. - 7.	250 g kenyér; 150 g friss hús (140 g, ha fagyasztott) hetente legfeljebb háromszor; 120 g tészta, vagy 100 g rizs; 50 g száraz hüvelyes; 10 g só; heti egy adag körités. A dolgozó hadifoglyok ellátmánya egyezik az őket felügyelő olasz katonák ellátmányával.	Ugyanaz az ellátmány, mint a többi hadifogoly esetében.

2. sz. melléklet. A hadifogoly-fejadag változása 1918 november és 1919 februárja között⁶⁷⁶⁰ Ez 150 gramm tésztát takart 50 g száraz hüvelyesel.⁶¹ Ehhez járt még 50 g hüvelyes, vagy 100 g burgonya, vagy 150 g zöldség.⁶² A heti öt marhahús egyikét váltotta ki a heti egy hering.⁶³ A heringosztás napján ez 200 g volt.⁶⁴ A heringosztás napján ez 200 g volt.⁶⁵ GIUFFRIDA-PIETRA, 1936. 324.⁶⁶ A szabályozás nem érintette a munkát végző hadifoglyokat, ugyanis számukra ez a fejadag teljes mértékben elégtelennek bizonyult volna. (AUSSME, F-11, 126, 2, 25535 M.V.1. sz. Modena, 1918. november 11.)⁶⁷ AUSSME, F-11, 126, 4, sz. n. Comando della 1° Armata Stato Maggiore, keltezés nélkül. 2. sz. melléklet, 6. sz. csatolmány. Specchio delle ragioni viveri successivamente assegnate ai prigionieri di truppa austriaca, nei campi di concentramento dal 1° ottobre [sic!] 1918 al 7 febbraio 1919.

	Hadifoglyok 1918. december 1. 24:00-kor a hadifogly- táborokban	A hadseregek, vagy egyéb magasabb egy- ségek alá tar- tozó területen munkát végző hadifoglyok	Egyéb munkák miatt	Elnyomott nemzeti- ségű	Civil szer- vezeteknek kölcsonzótt és dolgozó hadifoglyok	Hadifoglyok tényleges száma a hadseregek és magasabb egy- ségek alá tartozó területen
			A hátszágban tartózkodó hadifoglyok			
1. hadsereg	118,000	5429	34,219	13,833	5800	177,281
3. hadsereg	2146	3500	10,561	14,762	60	31,029
4. hadsereg	2367	5600	2695	5505	-	16,167
6. hadsereg	6995	3765	6585	2178	-	19,523
8. hadsereg	5731	400	6933	1244	680	14,988
9. hadsereg	517	61	4435	77	-	5090
Simoncelli tábornok	14365	1130	11,400	-	60	26,955
Összesen	150121	19,885	76,828	37,599	6600	291,033

3. sz. melléklet. Kimutatás az 1918. október 24. és december 1. között olasz kézbe kerülő hadifoglyokról⁶⁸

⁶⁸ Curio Barbasetti a Titkárságnak, a Hadműveleti Hivatalnak, Siciliani ezredesnek és másolatban a Statisztikai Részlegnek, ismeretlen helyről, 1918. december 8., 59972. sz. átirat melléklete. AUSSME, F-11, 112, 8.